

УДК 821.161.2–2.09 Котляревський

Віктор Азьомов

У ВИМІРАХ НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Спроба герменевтичного аналізу п'єси
І. П. Котляревського «Наталка Полтавка»

Зроблено спробу прочитання п'єси І. П. Котляревського крізь призму національного свідомого і несвідомого. На цих підставах на тлі розгортання сюжету та конфлікту розкривається зміст характерів, духовного світу дійових осіб твору загалом, з'ясовуються особливості діалектики взаємодії національних морально-етичних, психологічних, історичних, соціальних, релігійних і т. ін. складників цих характерів і цього світу.

Ключові слова: характер, духовний, світ, смисл, національний.

За два століття сценічної біографії п'єса Івана Котляревського «Наталка Полтавка» не втратила первозданної притягальної сили та громадянської актуальності.

Чи всі розставлені автором знаки питання відшукало допитливе око дослідника? Чи на всі питання дано відповіді? Чи вони правильні? І чи є об'єктивні сенси їх оприлюднювати на нашому суперечливому формаційному переломі пост-колоніально-квазісуверенного суспільства?

У цій розвідці ми ще раз пройдемо сторінками п'єси, спробувавши в давно відомому відкрити непізнане, нове і, безперечно, цінне і в духовному, і в національному вимірі.

У сучасних підручниках для середньої та вищої школи, більшості літературознавчих досліджень образ Наталки з твору подається в одновимірному ідеалізованому світлі. Здається, характеристика цього персонажа не змінювала-

ся впродовж століть ні за яких часів та режимів. Проте чи свідчить це про вичерпність такого розуміння, про його всебічність?

Від кінця XV-го до кінця XVIII століття тривала в Україні епоха Козаччини. Саме епоха, бо так багато значила вона в історії нашої Батьківщини. Ми й досі в архетипних глибинах козацький народ. І степи наші козацькі, і серця, що породили козацькі пісні, козацьку журбу і козацький характер. Сам дух українства у своїх виявах – козацький.

Захищаючи рідну землю, козаки виробили повнокровну й цілісну систему інституцій, які забезпечували виживання в найскладніших умовах, коли українці не мали власної держави і їм загрожувало цілковите знищення. Це й особлива військова організація, й ефективна система управління, економічний прогрес.

Нас, звичайно, цікавить духовно-моральний світ людини тієї епохи. Любов до рідної землі, презирство до смерті, закони козацького побратимства, віра в Бога, космос народної моральності – ось що визначало їхні помисли та вчинки.

Але не так сталося, як гадалося. Чвари гетьманів та гетьманчиків, віроломство Московії спричинили страшну добу Руїни. Духовно-моральні редути глибин народної душі почали розмиватися новою – малоросійсько-манкуртською – пошестю, якій піддалися спочатку верхи, еліта, потім середня адміністративно-керівна ланка суспільства, а згодом і певна частина народної маси.

У «Наталці Полтавці» змодельовано в основних параметрах саме цей напівзруйнований двома століттями імперської навали понятійний світ людей двох станів: місцевої царської адміністрації (Возний та Виборний) та пересічних, як зараз кажуть, представників суспільних низів.

Колоніальна дійсність примушувала українців масово пристосовуватися до нових умов. Витворилися цілком нові типи характерів. Наші герої лише діють в одній часовій площині. Насправді ж вони живуть у різних світоглядних системах. Розрізняємо такі **типи характерів за їх ідеаційністю**: Возний та Виборний – *манкуртсько-колоніальний*, Наталка та Микола – *козацький*, мати і Петро – *хліборобський*.

Подаємо коротке пояснення до кожного типу характеру.

Манкуртсько-колоніальний світогляд – результат дії самодержавно-імперської машини, відзначається прийняттям національної дефективності, «малоросійства», духовним виродженням, мовним колоніалізмом. Фактично, цей тип характеру став внутрішнім українським знаряддям боротьби проти свого ж народу.

Козацький тип характеру презентують кращі представники народу, які не втратили ви-

соких громадянських та особистісних ідеалів, внутрішнього аристократизму, шляхетності індивідуальної свободи, високості помислів і, що особливо важливо в нашому випадку, дій та вчинків.

Хліборобський тип характеру втілює збереження питомих національних залог праці стародавніх оріїв – святість чесно заробленого шматка хліба, фізичну витривалість, обоготворену духом землі моральність. Проте системний ієрархічний устрій патріархально-хліборобського світогляду був підданий жажливій, катастрофічній ерозії з боку тієї самої колоніально-імперсько-кріпацької навали.

У центрі конфлікту твору – звичайна дівчина Наталка. Проте не зовсім звичайна, бо саме вона волею автора є носієм козацьких архетипних залог. Одна з питомих рис людей козацького типу характеру, – перебуваючи у світі володіння, виборювати високі цілі світу буття. Події зовнішнього сюжету твору аж ніяк не спонукають героїв до примноження етнонаціональних духовних цінностей. Там, де воловодить насильство, вигода, самоприниження, зневага до елементарних засад людської гідності, там культивується, за висловом О. Потебні, мерзозапустіння душ.

Наталка має рідкісний талент перетворювати події зовнішнього світу в явища світу духовного. Вона шукає і віднаходить нову їх сутність. Змінюється сам спосіб їх протікання – почин переростає в пошук, а пошук відкриває нові варіанти з позірної безвиході зовнішніх життєвих обставин. Люди далеко не завжди усвідомлюють, що в основі своїй буденне життя символічне, тому що воно значливе. Якби звіра, що дрімає у Возному, можна було зупинити погрозою, все одно, суду чи Божої кари, за апофеоз людяності слугував би примітивний бич дресирувальника, а не дівчина, яка жертвує собою (хай не в зовсім природний, не в зовсім святенницький спосіб). Але в тому і мудрість, що людина олюднилася не через канчук, а через неосягненне: непереборність беззбройної істини, принадність її прикладу. Жертвування собою заради утвердження істини, спілкування зі смертними через дефініцію самопожертви і є духовне життя. Такою обітницею зв'язує себе Наталка, долаючи не лише зовнішній, ситуативно-подієвий конфлікт, але виконуючи високе моральне покликання, яке нарешті – у фіналі – виступає творцем життєвої правди, духовного безсмертя.

Найвище моральне покликання людини – любов і боротьба за неї. Любов – це та сила, яка встановлює рубікони самопожертви, створюючи метафізичний простір безсмертя духу. Доречно навести мудру сентенцію, що любов сама по собі не має смислу, але передає смисл

високого. Наталка, по-перше, мала цей смисл, а по-друге, усвідомлено боролася за нього. У чому ж, на нашу думку, особливості Наталчиного почуття?

За чотири роки очікування судженого дівчині відкрилася мудрість зрілого серця: кохання – початкова стадія взаємин двох людей – перейшло в любов. Любов – сутнісно вищий етап етичних взаємин. У коханні домінують бажання плоті, фізичної близькості, підсвідомого поклику до продовження себе в просторі та часі; любов виходить із вітваря совісті, в якому найдорожча ікона – жертвність. Кохання летить на гребені пристрасті; любов керується кодексом честі, яка є моральною втіхою совісті. У коханні вирують вулкани емоцій, свідків невтоленого бажання; любов освітлена свідомою гідністю, стійкої спромоги волі, спрямованої на досягнення гармонії з предметом симпатії. Любов переводить людину в найвищі сфери духовного буття, тоді як кохання – лише необхідна передумова такого переходу. Кохання може бути гріховним, егоїстичним, хворобливим, обмеженим, забобонним, погордливим, заздрисним... Любов – апофеоз духовного самовідродження і позбавлена недоліків генези морального.

В умовах, що склалися, Наталці залишилося терпіти і боротися, боротися і терпіти – без нарікань, сумнівів та спокус. Терпіння тут вживаємо в значенні страждання відповідно до біблійної семантики. Але слово «страждання» в побутовому тлумаченні обтяжене «низьким» змістом, тому у випадку з Наталкою точніше вжити поняття «терпіння» в його сакральному вимірі. Дівчина не замінить важкого щастя обраного нею душестояння на ерзац облаштування на рівні фізично обумовлених атрибутів сім'ї, достатку, навіть материнства. Світ володіння безсилий перед дівчиною, бо в ній відкрилися овиди буття.

У чому вбачаємо запобіжник відступу, задачі моральних позицій? У повноті архетипних закладів етнонаціонального козацького типу характеру, який за край нестерпних зовнішніх умов забезпечує збереження внутрішнього суверенітету особистості.

Відчайдушний вибір Наталкою поза межних способів боротьби проти насильства свідчить про її духовне подолання смерті. Під пером Івана Котляревського звичайне життя звичайної людини з народу стає ще однією, на ґрунті конкретно-історичних національних колізій, інтерпретацією вічної любовної теми.

Колоніально-бюрократична система зламати демократичні традиції козащини в Україні. Що пропонують Наталці? Обміняй свободу на рабське життя. За тебе думають, а ти підкоряєся. Про тебе піклуються, правда, в результаті ти прирікаєш себе на незворотне духовне падіння. Про це прямолінійно і цинічно заявляє Возний:

він хоче «без отсрочок, волокити, проторов і убитков получить во вічноє і потомственное владініє ...движимое і недвижимоє іменіє для души моеї – з правом владіти тобою спокійно, безпрекословно і по своєї волі... розпоряжать (Курсив наш. – В. А.)» [1, с. 250].

У рабів тверді переконання. Тоталітарна свідомість догматична і не сприймає ні відступів, ні винятків. Возний – світоглядний раб свого адміністративно-бюрократичного становища. Зрозуміло, що з погляду етнонаціонального волелюбна Наталка не хоче стати на рівень «движимого і недвижимого іменія» і не сприймає порядку, за яким вона, самодостатня людина, потрапить у сімейний феодалізм («феод» за феодалізму – спадкове володіння майном чи посада (у конкретному випадку дівчина Наталка) з умовою виконання певних обов'язків) Возного. І. П. Котляревський, який учинив благородно і гуманно зі своїми кріпаками, недвозначно окреслює власну позицію в такому дражливіму питанні, як кріпацтво. Бо в «праві» тодішнього поміщика перифраз «вічноє і потомственное владініє» означав не що інше, як повну, беззастережну залежність. Монолог Возного демаскує справжні симпатії автора, який не хоче розв'язувати основний конфлікт лише на рівні побутового (звичаї-традиції) чи соціального (бідність-багатство), але залучає контекст демократичного устрою тогочасного суспільства, тобто контекст політичний.

Правове «безголосся» українського села прямо екстраполюється в нерівноправність сімейних стосунків, а глибше – в ментальну кризу ідентичності, що, як геологічний розлом, розколола самі підмурівки українського етносу.

Коли програні баталії на театрах позиційних національних битв, поле бою переміщується в серця людей, у їхню свідомість. Саме там пролягають останні лінії оборони, саме там зводяться останні редути боротьби за демократичні права, за етнонаціональну свідомість. Недарма логіка Наталчиного монологу в шостій яві побудована за принципом від особистого – до загального: 1) людина повинна «завести хазяйство і сімейство»; 2) «жити люб'язно і дружно»; 3) бідна Наталка за багатим Возним «буде гірше наймички..., буде крєпачкою». «Крєпачка» ж – символ безправності. Тож бачимо чітко сформульовану опозицію: краще безпросвітна бідність на волі, ніж крєпачке животіння за матеріального достатку.

Не зайве поміркувати про змістовне наповнення теми смерті для людини козацького типу характеру. Статистика дає відомості, що зі ста козаків до природного фізичного фінішу доходило лише двадцять, а вісімдесят гинули в безперервних боях. Які запобіжники їх берегли, які стимули кидали їх на герць?

Ми, люди ХХІ століття, зневолені товщею часу, захоплені його потоком, у навальному плінні днів здебільшого не думаємо про опір часовій захланності, – все це проголошується як єднання з часом. Випасти з цього річища – немислима трагедія. Смерть – візія остаточного знеособлення людини поза реальним часом.

Доба Київської Русі, Козаччини інтегрувала людину в понадчас. Позірне сьогоднішнє наше єднання з часом у давні епохи було замінюване на опір йому. Імперативи високих суспільних ідей концентрували в собі осягнення часу, вивищували людину, сакралізуючи офіру фізичної людської сутності в ім'я високої ідеї, роблячи примат самопожертви ідеаційним у царині суспільної свідомості. Саме тому латинських часів прислів'я – «*qulce et qesogum est pro patria mori*» – «солодко і почесно вмерти за Вітчизну» – мислиться не абстрактно-відсторонено, а в конкретному, людському, особистісному наповненні. У Наталки від усього того, що номінувалося як Вітчизна, залишився один плацдарм – її Любов. Ось тому рішення офірувати себе в ім'я Любові, не віддавши на поталу ворогу власну внутрішню гідність (теж незганьблену субстанцію Вітчизни), для неї є прийнятним. Нагадаємо, що тут ідеться про духовне подолання смерті. Інше питання, як суїцид, за християнською катехізою гріх, умонтовано в національний духовний світ Наталки.

Риси характеру дівчини можна аналізувати в певному зв'язку з її релігійними переконаннями. Мотиви, логіка її вчинків сублімуються на межі взаємопроникнень релігійного та світського. У цьому і сила, і слабкість її як особистості. Спробуємо з'ясувати деякі ключові моменти Наталчиного богорозуміння.

Наталка служить – ідеалам вірності, любові, морального та життєвого стоїцизму – цілком у світлі вимог Заповідей Божих.

Аналітичне наповнення цієї формули передбачає не просто витворення зразка чи певного феномена для наслідування. Кожна людина, яка за фабулою твору потрапляє в енергетичне поле дівчини, змушена визначати свою життєву позицію, обстоювати її, виходячи з екстраполяції своїх світоглядних концептів на позицію головного резонера вірності та любові. Незаперечний облагороджувальний вплив на ближніх Наталчиної духовної аури. Дівчина – центр генерування того душепросвітлення, на якому завжди стояв і стоятиме козацький тип українського національного характеру.

Не можна не бачити, що її несхибність у протистоянні з колоніально-ментальною системою корениться, зокрема, у твердості релігійних переконань. І тут не лише віра в те, що буде так, як визначено Богом, не лише надія на волю Божу та промисел Божий. Люди, які насильно

віддають її заміж, чинять богопротивні дії.

Повнота прийняття людиною Бога метафоризується через дві позиції. Перша: «Якщо можеш – зціли» – виражає формулу зневіри. У ній закладено сумнів, який є кроком до хибного самовизначення. Друга: «Скажи лише слово – і станеться» – цілковито вводить індивідуальну волю та свободу у волю Всевишнього.

Терпилиха. Аякже! Скільки хороших людей сваталось за тебе – розумних, зажиточних і чесних, а ти всім одказала; скажи, в яку надєжду?

Наталка. В надєжду на Бога [1, с. 259].

Доводиться тільки дивуватися бездоганному художньому чуттю Котляревського, який далі, на розвиток попередньої думки, подає голос серця Наталки: «Петро не такий; серце моє за його ручається, і воно мені віщує, що він до нас вернеться» [1, с. 260]. «Серцебачення» – традиційний національний кордоцентризм – вимагає деяку первісну узгодженість між буттям онтологічним і людським, незважаючи на всю їхню безмірну відмінність. Проте ця узгодженість – результат тривалого внутрішнього індивідуального розвитку конкретної особистості. Людина без цього розвитку перебуває в змішанні розуму й почуття, що є поєднанням протилежностей, і в такому стані не здатна до інтуїтивного проникнення в майбуття. Лише даний від несвідомого досвід поділу раціонального та духовного, досвід вищої Премудрості дозволяє їй передбачати подальший розвиток подій. Наталка не просто наділена цією здатністю до «серцебачення», – саму основу своєї концепції душестояння вона засновує на переконаності, що Петро не може не з'явитися, що ситуація розв'яжеться не інакше, як через явне диво. У цій вірі – джерело її сили та незламності, оскільки Наталчина людська сутність розгортається як у парадигмі накресленого звище (а не всупереч йому), так і в історичному «рукотворному» процесі.

За християнським ученням, Бог посилає людині випробування не для того, щоб вона втікала від них у будь-який спосіб. Страждання – запорука очищення від скверни. Людина слабка під гнітом труднощів і може зламатися, відступити, озлобитися, зневіритися – впасти в ще більше зло. Сильний духом утверджується на стезі Любові в стоянні на обраних духовних позиціях до свого фізичного кінця. Адже сила зла – в узгодженні з ним волі людини, що добровільно прийняла шлях зла. Все, викладене вище, безумовно, стосується Наталки, яка в онтологічному плані могла виставити, за Котляревським, найвищу ціну за відстоювання Любові в собі – своє життя.

Надзвичайно цікавим видається аналіз п'єси з боку архетипності системи образів-персонажів. Ця тема – предмет іншого ґрунтов-

ного дослідження. Тому обмежимося констатацією фактів.

У світлі архетипних значень Наталці дісталася роль... мудрого старого. На перший погляд, таке твердження здається абсурдним і невмотивованим, але це справді так. На початок ХІХ століття світ української духовності виявився настільки деформованим в умовах кріпацько-конформістської неволі, що дівчина змушена була «взяти на себе» таку невластиву для жінки, незвичну, проте знакову функцію – виконувати архетипну роль мудрого старого. І знову подивуємося провиденційності автора, який не знайшов у тому хронотопі чоловіка, який би був гідний місії вожака.

В образі української дівчини показаний тип національного характеру, загнаний у неприйнятні, невластиві, нестерпні для нього умови конформізму – пристосовництва, пасивного підкорення панівним аморальним суспільним порядкам, утрати елементарної внутрішньої і зовнішньої свободи. Конформізм є відсутність власної позиції, небажання її відстоювати. Конформізм – це безпринципне і некритичне слідування за усталеним зразком, який має найбільшу силу психічного тиску (думка більшості, визнані авторитети, традиції, що склалися за певних суспільних умов).

Чи могла Наталка добровільно-примусово піти проти совісті, відмовитися від боротьби для досягнення волі своєї душі?

Дослідимо індивідуально-особистісні фактори.

За рівнем інтелекту Наталка не переважає своїх опонентів. Але є одна субстанція, яка вивисає дівчину над оточенням. Від природи вона наділена тонкою інтуїцією в поєднанні зі здоровим глуздом (не плутати з рацією). Опоненти заперечать: хіба Возний чи Терпилиха позбавлені славнозвісного здорового глузду? Адже вони всі свої життєві концепти обґрунтовують, виходячи з міркувань саме «здорового глузду». Та не все так однозначно й одновимірно. Глузд характеризується тим, що в його межах поняття не перебувають у процесі перетворення, але зберігають стійку форму; вони виступають як готові «теоретичні мірила» для емпіричного матеріалу, для конструювання діяльності людини.

Ось тут і відмичка... Живучи в одному часі, Наталка, мати і Возний мають різні типи характерів – козацький, хліборобський, манкуртсько-колоніальний. Тому навіть схожі словесно оформлені концепти їхнього «здорового глузду» мають абсолютно різні гносеологічні корені. Особливо протистоять Наталка й Возний – вони вихідці з різних світоглядних систем. Гравітаційно ці світоглядні світи змушені взаємодіяти, але площини їхніх орбіт геть віддалені. І гіпотетичне злиття їх у сімейному

колі знаменувало б катастрофу, як падіння однієї планети на поверхню іншої. Це добре розуміє Наталка. У контрпозиції – Терпилиха і Тетерваковський. Зрозуміло, їхній «здоровий глузд» – продукт конформістських стандартів. У його межах людину можна зігнути хоч би і в баранячий ріг – аби відповідно до узвичаєних міщанських уявлень про щастя. Уже тут чітко прокреслюються ескізи тоталітарно запланованого благополуччя епохи комуноідеології, з дрібничкою-нестиковкою, коли тетерваки з партбилетами мільйонами знищуватимуть носіїв українського світу оріїв. Злий жарт утнула історія над одностудцями, матір'ю та Возним, десь через сто років. Хто би здогадався, яка зав'язка вперше художньо осмислена в нашій літературі – в Полтаві під пером великого Котляревського?

Позиція зденаціоналізованої особи – облаштуватися в злі. Це Возний, Виборний, мати. Сім'я, побудована на злі, – апологія звичайного біологічного синтезу. За цією сім'єю, як вислід її розтлінного впливу, – зруйнована етносвідомість молодого покоління, дітей. Тобто в «Наталці Полтавці» І. П. Котляревський викрив один з активних способів руйнівного впливу розполюсованого класового суспільства на осереддя українського світу – на патріархальну українську сім'ю.

Наталка не хоче вживатись у зло, не хоче облаштовувати себе в ньому, бо це означало б для неї зрадити моральні закони, переступивши через які, втратила б сенс буття. Пристосувати до зла – це означає самому собі прищепити комплекс меншовартості, у якому сьогодні і бабрається «пересічний українець».

За ступенем навіюваності Наталка зовсім не піддається на засоби психологічної обробки, що до неї застосовуються. Виваженість, усвідомлення сутності своєї позиції, чітка логічна аргументація – ось її природні заборони в обстоюванні внутрішньої і зовнішньої незалежності. Контроль над підсвідомими залогами морального – пряма ознака архетипності її світоглядних закладів як незіпсованої особистості, представниці питомої етнонаціональної культури. Більше того, Наталка схильна швидше до самонавіювання: над нею гніт обов'язку перед матір'ю – величина, якою дівчина не може нехтувати. Знаменно, що уповання її звернені не до світу людського, а до найвищої етичної інстанції – до неба. Котляревський чутливо добирає лексичні відповідники, щоб найточніше передати психологічний стан героїні. «Чудо» – тільки в такому розумінні Наталка вбачає суму своїх душевних перетворень на угоду домагань матері та Возного:

...(Стає на коліна і, піднявши руки догори, каже). Боже! Коли уже воля твоя єсть, щоб я була

за Возним, то вижени любов до Петра із мого серця і наверни душу мою до Возного, а без сього чуда я пропаду навіки... [1, с. 267].

Наталка має розвинене почуття самоповаги. У людей козацького типу характеру гонор – властива ознака лицарської шляхетності. У зв'язку з цим не можемо не згадати Святе Письмо, у якому гординя вважається одним із трьох великих гріхів, поряд із заздрістю і жадібністю. Так, у запалі протистояння людині легко впасти в крайнощі, передати куті меду, поставивши себе на не вигідний щабель гордування. Ні погордливості перед матір'ю, ні гордування-коверзування в розмовах із Возним не бачимо. Більше того, первинне, чим надихається духовний світ Наталки, мотиви її поведінки виключають гординю з арсеналу можливих засобів оборони. Та і соціальний її статус не тотожний рівню Тетерваковського. А ось природної чистоти в дівчини ніхто не відніме.

Як не відніме і сталості в самооцінках, твердості в поглядах та рішеннях. Наталка – дівчина з характером. Характер виявляється в тому, як людина ставиться до себе, до ближніх, до роботи та речей тощо. Характер має суспільно-психологічну природу, тобто залежить від світогляду особистості, її знань, досвіду, від засвоєних моральних принципів та взаємодії з іншими людьми.

Випробування не розхитують підвалин життєвої позиції дівчини. Навпаки, вона стає духовно сильнішою: «Скреплю серце своє, перестану журитися, осушу сльози і буду весела» [1, с. 261]. Про силу її характеру свідчить і те, що вона в горі не втрачає здатності відчувати нещастя інших: «А я од всього серця жалю об дівках, які в такій біді, як я тепер» [1, с. 267]. Наскільки несхожі два характери – Петро і Наталка, коли в перші хвилини їх зустрічі письменник виставляє, як вони оцінюють ситуацію, що склалася:

Петро. Наталко! В який час тебе я зустрічаю!.. І для того тільки побачились, щоб навіки розлучитись.

Наталка. Не довго з ним розв'язатся: не хочу, не піду, та й кінці в воду! [1, с. 279].

На людину великі, інколи вирішальні впливи мають мікросоціальні фактори. Для Наталки мікросоціальна група – це її сім'я. Віртуально в колі її сімейних уявлень перебуває і Петро. Вже в першій яві дівчина заявляє: «Я тебе любила і тепер люблю. І я стала така бідна, як і ти» [1, с. 248]. Цікаво, що тут не жалкування з приводу бідності, але аргумент: нічого тепер не стоїть на заваді їхньому шлюбу. У людини козацького типу характеру домінантними є не матеріальні, а духовно-моральні засади.

Наталка «поважає матір свою», «себе і матір свою на світі держить». Мати рада б ви-

сватати дочку за Возного, а за Петра батько, «умираючи, не дав свого благословення», тому і мати не дає. Але всі розуміють, що головна причина – бідність парубка. Авторитет батьківського заповіту потрібен для надання більшої категоричності материному слову. Дочка наполягає на своєму, отже, формально порушує батьків передсмертний заповіт, що за нормами ієрархічної системи сімейних відносин українського селянства вважалося за великий гріх. Як могла високоморальна Наталка так чинити? Розглянемо цю колізію докладніше.

Терпило – міщанин. Сімейні стосунки будували аж ніяк не за скрижалями предків. Спочатку по-християнськи бере «якогось сироту Петра за годованця». Зазначимо, що в добу Козаччини, коли, як уже згадувалося, з десяти дорослих чоловіків лише двоє доживали до природної старості, діти часто втрачали батьків. Народна традиція виробила інститут годованства, завдяки якому в тому мілітаризованому суспільстві не було явища дитячого бродяжництва, на відміну від сучасної України.

І тут Котляревський показує розтлінний вплив на міщан, учорашніх козаків чи селян, нових «малоросійських» порядків, коли манія збагачення, зневажання свого простого громадянського чину, бажання випнутися поближче до кокардоносіїв правили за еталон поведінки, еталон успіху для тодішніх «нових українців». Терпило «зачав знайомитися не з рівнею..., з повітчиками, з канцеляристами, купцями і цехмистрами..., мало-помалу розточив своє добро, розпився, зачав гримати за Наталку на доброго Петра і вигнав його із свого дому...» [1, с. 256].

Із позиції громадянської, моральної та за християнською етикою – Терпило скоїв великий гріх. Заборона на шлюб із Петром учинена батьком у переступі моральних законів колишнього часу. Колишнього, підкреслюємо, а не нового, в якому живуть Наталка та її мати, коли капіталізм ось-ось вилупиться із шкаралущі імперського феодално-кріпосницького яйця.

Наталка ніде, навіть напівнатяком, не піддає критиці батьківське рішення. Навпаки, вона, у повній відповідності до християнської традиції, все, що скоїлося, виводить із волі Божої.

Мати. ...Покойний твій батько довів нас до сього (до бідності – В. А.).

Наталка. І, мамо! ...Так йому на роду написано, щоб жити багатим до старості, а умерти бідним; він не виноват [1, с. 259].

Проте... мертві не повинні тримати за ноги живих у ситуаціях, коли живим заповідається нести гріхи мертвих. Християнська практика знає інше положення: обов'язок живих – відкупляти гріхи предків – чи замовляючи літургію в

церкві, чи даючи подаяння, чи ставлячи свічку за упокій душі, чи – дією, реальною дією, адже живим, на відміну від небіжчиків, дано право добродійності.

Мати, яка щойно картала покійного, заявляє: «Ти не забула, як... батько... не злюбив Петра і ... не дав свого благословення на твоє з ним замужество; так і мого ніколи не буде» [1, с. 260].

Чому осуд і потвердження ідуть поряд? Зрозуміло: мати хоче будь-що видати дочку за Возного. Але за хвилину відбувається ще одна знаменна одміна – звучить пісня Наталки «Ой мати, мати!». І вражена Терпилиха каже: «Правда, Петро добрий парубок, та де ж він?.. Він не лежень, трудящий, з ним обідніти до злиднів не можна» [1, с. 260]. Як бачимо, якби Петро отут з'явився, мати не проти б назвати його зятем. (Запам'ятаймо цей епізод. Як же знову зміниться позиція матері у фінальній сцені, коли Петро таки з'явиться!). Проте одразу мати висуває ще одну контрпозицію: «...Хто відає – може, де запропастився, а може, і одружився де... Тепер так буває, що одну нібито любить, а о другій думає» [1, с. 260]. Наталка – заручниця серця, відповідає, що її серце ручається за коханого і віщує, що він повернеться.

Як бачимо, нові часи – нова мораль. Невірність, порушення даного слова мати пов'яже із суспільними змінами: якби не страшне майнове розшарування, молоді люди не шукали б заробітку деінде, і Петро був би під боком.

Четверта ява закінчується тим, що Наталка упокорюється. Але як! «Я покоряюсь вашей волі і для вас за первого жениха, вам угодного, піду замуж... (Курсив наш. – В. А.)» [1, с. 261]. Приреченість, неминучість, фатум, блюзнірство, лицемірство – всі похідні від конформізму сконденсовано в цьому вимушеному зізнанні. Напрошується природне питання: чи здатна особистість козацького типу характеру на конформізм? (Не плутати з поняттям компромісу як тактичної угоди заради стратегічного виграшу). І обернене твердження: якщо особистість допускає можливість безповоротної здачі позицій боротьби духу та моралі, – чи є вона обстоювачем високих чеснот козацького чину?

Можна припустити два шляхи розвитку внутрішнього світу Наталки: або вона справді, прирікши себе на повільну й неминучу духовну погубу, зрадить імперативи честі, або... або щось має статися – екстраординарне, що виходить за межі міщанської психіки й не піддається методам логічного обрахунку. Можливо, координатна сітка морального в таких випадках перестає виконувати абсолютну регуляторну функцію: коли жива істота загнана в глухий кут, її реакція-розпач, реакція-афект, реакція-

відчай, реакція-вибух на насильство набуває непередбачуваних форм.

Ще в кінці четвертої яви Наталка каже: «О мамо, мамо! Не погуби дочки своєї! (Курсив наш. – В. А.)» [1, с. 260]. Терпилиха відчутно реагує на крик душі дочки: «Наталко, схаменись! Ти у мене одна, ти кров моя: чи захочу я тебе погубити?» [1, с. 260].

Залишається гадати, яку погубу мала на увазі дівчина – духовну чи фізичну? З матір'ю ясно – вона переводить розмову в матеріальну площину, і з'ясування можливої двозначності Наталчиної репліки не відбувається.

У шостій яві під час розмови з Виборним дівчина мимохідь зауважує: «Чи уже ж ви хочете *стихнути мене із мосту та в воду?* (Курсив наш. – В. А.)» [1, с. 262]. Виборний не зреагував: він продовжує розмірковувати про сенс замуження. І ця невіпадка репліка Наталки «списується» на фразеологізм – народну приказку.

У сьомій яві звучить пісня «Чого вода коломітна...». Кінець пісні: «За нелюбом коли буду, то *мушу пропастити* (Курсив наш. – В. А.)» [1, с. 267].

Проте і за цим разом думка «мушу пропастити» сюжетно не розвинена, не увиразнена, хоч поставлена в кінці тексту. Принагідно хочемо зауважити, що жанр п'єси визначений Котляревським як «опера малоросійська у двох діях». В опері головна художня ідея передається через музику та спів, хоч не виключається й говоріння-декламація. Тому, виходячи з авторської позиції, значення пісенних текстів у п'єсі ми розглядаємо на рівні з драматичною прозою, а не як щось другорядне, супровідно-розважальне.

У десятій яві Наталка в бесіді з Миколою заявляє: «Що ти мені згадав! Ти роздираєш моє серце. О, я бідна! (*Помовчавши, показує на річку*). Бачиш, Ворскло?... Або там, або ні з ким» [1, с. 278]. Тут однозначно розставлені всі акценти. Дівчина замислила самогубство. І Микола її зрозумів. Це підтверджує, що, поперше, репліка Наталки зовсім не випадкова і, по-друге, оприлюднює авторські наміри свідомо провести через твір лінію самогубства героїні. Микола парирує: «Бачиш ту сторону? Отже і в Ворсклі не будеш, і журитись перестанеш» [1, с. 278]. Він натякає, що з'явився Петро.

Наступна згадка про самогубство – в дуєті закоханих. Дівчина співає:

*Я жизнь свою ненавижду, з серцем не зладію,
Коли Петро мій не буде, то смерть заподію.*

[1, с. 280]

Як бачимо, категоричність на кожному черговому контрапункті нарастає – тепер у пісенній партії. І обґрунтовано, адже експресивно-

чуттєва сфера людини яскравіше виявляється через мелодію.

Смерть на доведення тривіальної істини – не метод облаштування життя, не спосіб обстоювання власної правоти. Але чи думав про небезпеку Тарас Бульба, шукаючи люльку в густій траві? У світі рацію люлька – ніщо, а Тарас Бульба – фанатик-самогубець. На першому-ліпшому ярмарку чималий вибір пристроїв для паління. Проте у сфері лицарської гідності, честі, козацького аристократизму люлька – то клейнод, позбувшись якого, козак, як військова одиниця за втрати прапора, підлягає розформуванню чи деініціації. Віддатися за Возного для Наталки означало скласти свої священні клейноди, кинути цвіт серця свого на потоптання та знищення. Матеріальна тілесна оболонка для дівчини, як і у випадку з полковником-запорожцем, утрачає питому онтологічну цінність, бо на кону набагато важливіше – суверенність духу. Лицар, неважливо, якої статі, ні на мить не допускає навіть умоглядно перемоги суперника, незалежно від статусу супротивника.

Протистояння, справді, не на життя, а на смерть. Чи з ворогом-чужоземцем, чи на полі сімейно-побутовому. І там, і там нація відстоювала життєвий простір. Хто присягнув на честь – стоятиме до кінця. Такий тестамент козацького світогляду, у якому хронотопі він не діяв би: чи в XVII столітті, чи на початку XIX-го. У якій формі той дух не перебував би: чи в плоті загартованого воїна, чи в тендітній статури дівчини з-під Полтави.

У яві одинадцятій, на кульмінаційному піку конфлікту, Наталка, на перший погляд, у незвичайний спосіб пробує розв'язати вузол суперечностей: «І коли на те іде, так знайте, що я вічно одрікаюсь од Петра і за Возним ніколи не буду» [1, с. 283]. Вибірний реагує на це дивними словами: «От вам і Полтавка! Люблю за обичай!» [1, с. 283]. Він не може стримати свого захоплення самовладанням Наталки – це природно. Але про який «обичай» мовиться? Дівчина бере у свої руки вирішення проблеми. Це було звичайним у часи Козаччини, коли дівчатам надавалися права вибирати собі нареченого, а ось хлопцеві навіть не дозволялося відкидати вибір дівчини. Зрозуміла логіка народної традиції: в умовах значних людських утрат потрібно всіляко стимулювати природне бажання жінки до продовження роду, обставивши зав'язку шлюбних стосунків моральними засторогами. Цей звичай успішно спрацював за певних конкретно-історичних умов, виконавши покладену на нього функцію. Саме там дівчині надавалося право повного особистого почину. Ось звідки експресивне, спонтанне, для необізнаного ока невмотивоване зізнання Виборного. Він, зга-

давши давні традиції, висловив свою внутрішню оцінку діям Наталки: «Люблю за обичай».

«Ще декілька століть тому українські дівчата сватали хлопців. Цікавий звичай, притаманний саме українцям. „Прийміть мене, мамо, я ваша невістка”» [2, с. 127], – такими словами, як не дивно, дівчина починала сватання. Згідно зі звичаями, вона мала на це право, як і хлопець.

Але вже за середньовіччя цей звичай почав сприйматися як небажана форма сватання. Виняток становили українці. У їхньому середовищі він зажив новим життям. Цьому сприяло те, що через постійні війни чоловіки надовго йшли з рідної домівки, а сім'ю очолювали жінки. З огляду на це зростали їхні права в родині, зокрема й пріоритет у сватанні. Недарма тоді побутував вислів: «узяти заміж» – замість пізнішого «піти заміж».

Дівчина пропонувала хлопцеві руку, не зручаючись його згодою. І їй дуже рідко відмовляли, бо це могло накликати нещастя. Про силу цієї традиції свідчить звичай, що доіснував у козаків до XVIII століття: злочинця, засудженого до страти, могли помилувати, якщо котрась із дівчат висловлювала бажання взяти його за чоловіка. У міру того, як зростала роль чоловіків у суспільній сфері, такі звичаї поступово забуваються. Вже у XIX столітті «ініціатива у сватанні цілком перейшла до парубків, а роль дівчини звелася до сором'язливого колупання печі та подавання рушників чи гарбуза» [2, с. 128].

У Петрі вже закладена програма малоросійського меншовартісного холопства. Він – продукт нового часу, імперсько-кріпацького виродження етносу. Від лицаря в ньому лише його чоловіча статура та фізична сила. Щоправда, не відбереш у хлопця ні великодушності, ні любові, ні християнських чеснот. Але – Котляревський задає складну і на той час одкровенну формулу: не можна зраджувати свої генетичні національні корені й залишатися в християнській катехізі. Петро теж заявляє про добровільний відхід із життя: «Прощай! Шануй матір нашу, люби свого суженого, а за мене одправ панахиду (Курсив наш. – В. А.)» [1, с. 283].

Воістину – ні про кого не забув, забув про свою гідність і честь – і відкрилася брама смертного гріха! Невмолима та гірка, очевидна логіка процесу відпадання українського світу від цивілізаційного прогресу, від демократичних закладів етнонаціонального. Петро тут не войовник нації, а явище маси, натовпу, середовища, маргінесу поструїної свідомості, безхребетного пристосовництва знедоленого українського селянства. Його ще збережені моральні чесноти в загальниках об'єктивної реальності Російської імперії неминуче рудиментують через кілька поколінь – треба лише зазирнути на ту сторінку

вже історичної драми, що присвячена українській трагедії ХХ століття.

І тут настає найвищий злет, апофеоз Наталчиної місії: «Не треба мені твоїх грошей. Вони мені не допоможуть. *Но бідою нашою не потішаються вороги наші... І моєї життя конець недалеко...* (Курсив наш. – В. А.)» [1, с. 284]. Отже, третя заявка на самогубство. Це вже не випадок, не діагноз, це – реальність. Її не спишеш на відкуп сентиментально-класицистичній традиції. І не скажеш, що, мовляв, І. П. Котляревський «недогледів...». Навпаки, автор дуже точний. Лабораторно виважене слово «вороги» в устах героїні звучить не випадково, не ситуативно, але з переконливістю соціологічного терміна.

Вороги! Найстрашніші з можливих! Духовні вороги. Представники місцевої царської адміністрації (Возний), підкопитної «грумади» (Виборний), яка давно позбулася головних засад громади – громадянськості, моральності, захисту членів її від утисків системи. Це ті конкретні особи, чиїми конкретними руками творилося конкретне беззаконня. Вони не лише смішні, але страшні й огидні. Їм належать вершки благ і почестей. Узяти жмутком цвіт дівочої душі – це узаконене право місцевих узурпаторів.

Доводиться читати розлогі розумування про кордоцентричність натури Возного, про його щирі почуття до Наталки, про те, що цей вовк в овечій шкурі «от рожденья ... расположен к добрим ділам», про його чулість, зворушливість, ледве не христосоподібну любов до ближнього. Все дуже просто і дуже примітивно. Возний моментально прокрутив у «здоровому глузді», що трапиться, коли на його стерильну репутацію буде «навішено» два трупи – Петра і Наталки. Вони щойно при свідках про це заявили. В Одесі про такі ситуації кажуть: «А воно мені треба?» (А в літературі, слід визнати, узвичаєні характеристики-штампи, на жаль, рясніють і на таких документах художнього космосу українства, як п'єса-опера «Наталка Полтавка»)... Тож, підігнувши хвоста, ретируватися з театру баталії? Це не у звичаях лицеміра-жмикрута. Він і тут по-лисячому вивернувся, вправивши екзальтованим обивателям свої «размишлення предовольно... поступок всякої страсті...» [1, с. 284].

І. П. Котляревський приклепав до ганебного стовпа представників української лжееліти, котрі, століттями паразитуючи на тілі народному, були виконавцями, інструментом денаціоналізації етносу, духовно-морального його розкладання. Взагалі Возний виділяється бажанням виокремитися з народної маси (поведінка, одяг, моральні принципи, мова). Возний

і в коханні – зняряддя боротьби проти народу. Процес відпадання від етносвідомості колись починався з найвищих сфер, з еліти, з магнатів. А Возний не магнат, отже, перед нами процес у кінцевій фазі розвитку.

Яку зброю обрали наші закохані? Неморальну.

Із ворогами поводяться, як із ворогами. Зброя моральна в поєдинку з ними не дієздатна. Зброя виторгу недоступна – одні багаті, бо накралися, другі – злидарі. Залишається зброя відчаю (у Петра) і зброя козацької лицарської честі (у Наталки). Не плутати! Самогубство самогубству не рівня. І перше, і друге – поза межами космополітичних моральних принципів, не кажучи вже про християнські заповіді. І лише в конкретно-історичному розтині стають зрозумілими механізми великої боротьби, великого прямостояння, великих перемог і поразок від поля суспільно-громадського до царини маленького людського серця.

Почнемо з поразок. Петро апіорі мав би втілювати концентрацію сили, мужності, опірності та ініціативи. До цього спонукає його соціальний статус – глава майбутньої сім'ї, представник сильної статі, зрештою людина з чесно заробленим майбутнім – грошима. Наявні всі компоненти спонуки до відстоювання свого суверенітету, включаючи і закохане, віддане Наталці серце. Він тяжко працював, збив якусь копійчину, чотири роки невідступно йшов до мети. Він знаходив силу і наполегливість – там. І там виявляв справді козацькі душевні спромоги.

Чому ж у зіткненні із сильними світу цього вся його звитяга змалілася до рішення вчинити самогубство? Чому порушена цілісність характеру? Чому в одній людині два типи – борець і безхребетник? Через образ Петра І. П. Котляревський чи не вперше в нашій літературі провів ідею неминучого впливу імперсько-кріпосницького рабства на свідомість вчора ще вільної, гордої нації. Сам на сам із життєвими тяготами Петро – герой, перед особою Возного – впокорений християнський проповідник. Страшно подумати, він не зважає і на рішучу позицію коханої. Якого ще стимулу, здавалося б, і бажати парубкові? Ось так два століття малоросійщини підрубали кореневу систему козацького духу в українцеві. Той, хто за всіма канонами суверенної особистості мав би вести перед, заховався за дівочою спідницею.

Отож на Наталку звалилася невластива в часопросторі початку ХІХ століття роль і генератора, і провідника боротьби у двобої із захланними порядками та нормами старої-нової феодально-кріпосницької моралі. Чи були

факти насильницької видачі заміж дівчат за доби Козаччини? Звичайно, траплялися. Але це становило той природний виняток, який присутній у складних соціально-економічних системах і який не переходив певної межі критичної маси, бо панівною була демократична сімейна традиція.

І в Наталці є багаторазово підкреслюване автором коливання у виборі моделі поведінки. З одного боку, це голос серця. Палке почуття надихає дівчину на безумовне відстоювання свого права на щастя. По-друге, вимоги християнських заповідей. Недарма у творі 32 рази вжито слово «Бог». І Наталка сама не раз звертається до Бога як до вищої, визначальної інстанції, щоб перебороти свої почуття. Отже, у верхньому шарі розвитку конфлікту дотримана вимога християнських чеснот, але є третій, неосягнений чинник, дію якого не усвідомлює навіть її носій – Наталка. Це архетипні матричні закладки у сфері несвідомого, питома вага яких зрештою визначає і тип характеру особистості, і кінцевий вибір її поведінки в екстремальних ситуаціях. Біда для одних, щастя для інших у тому, що ці архетипні засади в Наталці – питома національні, глибинно українські, незнищенно козацькі. Ні, не раптом і не випадково дівчина звертається до заявок на самогубство. Смерть – це єдиний і відвертий спосіб за тих умов не зрадити своє природне покликання, свою внутрішню сутність. У тім-то й найбільша трагічність ситуації, що закони дійсності покликані зруйнувати в дівчині самі основи її духовності, котра є носієм непокороженого, незламного, генно закодованого етнотипу. У Наталці відсутні коефіцієнти згинання сумнозвісних наших кирпогнучкошиєнків. Не той матеріал! Або вистояти, або зійти з арени і не брати участі в колективно-сімейному лицемірстві.

До честі Котляревського, у змаганні двох світоглядних систем – національно-етнічної та християнсько-релігійної – в нього перемагає перша. Хто знає, чи усвідомлював сам автор, людина глибоко віруюча, такий свавільний фортель улюбленої героїні? Безумовно, талант генія інтуїтивно підказав йому, як розставити знакові акценти в поведінці Наталки, не викликавши й тіні підозри в концептуальному богохульстві.

Не можуть не привернути увагу аналітика слова з пісні Наталки в кінці п'єси:

*Я Петра люблю душею,
Він один владієть нею.* [1, с. 285]

Теолог одразу висловить застереження, що людина своєю волею не може розпоряджатися душею. По-перше, онтологічно душа

неосягнена для людської свідомості, бо безсмертна; по-друге, дається вона людині від Бога й лише йому належить; по-третє, віддати душу будь-кому в земному світі – рівноцінно запродати її дияволу.

Поет підкреслить, що взагалі-то люблять серцем. Особливо українці. А любити душею – просто гіперболічна метафора. Звичайно ж – у фінальній сцені, як останній емоційно-експресивний знак оклику, виставлена винятковість почуття героїні – в річищі класицистично-сентиментальної традиції. На хвилі сугестивного крещендо в семантичній зв'язці з першим рядком художньо вмотивовано з вуст дівчини зривається одкровення – «він один владієть нею».

Літературознавець має свою позицію. Не забуваймо, що кількома хвилинами перед піснею Наталка (втретє!) заявила: «І моєї житні кінці недалеко». Загалом система гріха має трирівневу структуру: найменший – у думці, значніший – матеріалізований у слові, остаточний – у дії людини. Нахвалання на самогубство в ім'я любові до Петра – це якраз і є віддавання душі ім'ям Петра і волею Наталки... не казатимемо, кому, але ж однозначно не Богові й не Петру. Тому останні слова дівчини – екстраполяція з такого близького минулого, яке *могло статися*, але, на щастя, не скоїлося.

Крім того, шлюб, злиття двох в одну плоть, включає досягнення єдності двох початків, внутрішнє зростання, духовну спільнодушність. Не треба доводити, що Наталка досягла такої вищої гармонійної духовної спільнодушності з Петром ще до фізичного шлюбного з ним поєднання.

Постсоціалістична ідеологія України доби первісного накопичення капіталу паразитує на двох крайніх точках: одні ностальгічно стогнуть за втраченим раєм з «окремими недоліками», інші – огульно очорнюють, відкидають уроки соціалізму. Ставимо елементарне запитання: чи не турляємо ми Наталку з її п'єдесталу як символу загальнолюдських чеснот, до якого звикли, який возведений у ранг неосудної ідеологеми? Зовсім ні! Навпаки, у нас мало літературних святинь, які працювали б у режимі активного відновлення етнонаціональної свідомості. Компрадорській буржуазії, осатанілій у бажанні дократи недокрадене й перекрасти вже вкрадене, чужі й далекі національні символи будь-якого рівня – чи від прапора, чи від літератури.

Хотілося б, щоб Наталка сказала всю правду, щоб вона стала ще зрозумілішою, ще дорожчою. Сказати нам про нас – хіба не для цього на землю сходять із небес генії, хіба не для цього їхні безсмертні творіння?!

Література

1. Котляревський І. Повне зібрання творів / за ред. Є. Шабліовського / І. П. Котляревський. – К. : Наук. думка, 1969.
2. Немировська Н. Традиції, обряди, символи, обереги / Н. Немировська. – Харків : Основа, 2011.

Viktor Aziomov

IN MEASUREMENTS OF NATIONAL VALUES

Attempt of hermeneutic analysis of play of I. P. Kotlyarevskiy «Natalka Poltavka»

Analysed the play of I. P. Kotlyarevskiy through national conscious and unconscious. On basis of a plot and conflict is analysed character the spiritual world of acting persons of the story, the features of dialectics interaction of national, moral and ethical, psychological, historical, social, religious etc constituents of these characters and this world.

Keywords: character, spiritual, world, sense, national.

Виктор Азёмов

В ИЗМЕРЕНИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Попытка герменевтического анализа пьесы И. П. Котляревского «Наталка Полтавка»

Сделана попытка прочесть пьесу И. П. Котляревского сквозь призму национального сознательного и бессознательного. На этом основании в ходе развертывания сюжета и конфликта раскрывается содержание характеров, духовного мира героев произведения вообще, исследуются особенности диалектики взаимодействия национальных нравственно-этических, психологических, исторических, социальных, религиозных и т. д. составных этих характеров и этого мира.

Ключевые слова: характер, духовный, мир, смысл, национальный.

Надійшла до редакції 11.09.2013 р.

